

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Дегтярьов Сергій Іванович

УДК 930.2:94(477.5)(043.3)

**Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне
джерело
(кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)**

07.00.06 - історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Щербак Микола Григорович
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
кафедра архівознавства та спеціальних
галузей історичної науки, завідувач

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Легун Юрій Вікторович
Вінницький державний педагогічний
університет ім. М. Коцюбинського,
кафедра етнології, завідувач

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Томазов Валерій В'ячеславович
Інститут історії України НАН України,
відділ української історіографії та
спеціальних історичних дисциплін,
старший науковий співробітник

Захист відбудеться: “25” січня 2009 р. о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4).

Автореферат розісланий “12” грудня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.О.Песчаній

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В останні роки історична наука поступово скидає з себе ідеологічні нашарування. Залучаються до наукового обігу нові джерела. Зокрема це стосується матеріалів державних установ (центральных і місцевих) періоду Російської імперії. Серед таких матеріалів особливе місце займають документи станових судових та правоохоронних органів. Такими є й матеріали повітових судів.

Історія цих органів не була предметом спеціальних досліджень, а їхні документи, за рідкісними винятками, майже не використовувалися як історичне джерело. Усе це окреслило цілий комплекс причин їх дослідження і вивчення; визначення інформативних можливостей тощо. У цьому контексті на окрему увагу заслуговують матеріали повітових судів, що функціонували на території Лівобережної України в кінці XVIII – 60-х роках XIX ст.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що багато питань стосовно станового судочинства кінця XVIII – 60-х років XIX ст. не знайшли достатнього висвітлення в історичних дослідженнях у зв'язку з обмеженістю джерелознавчого корпусу. Це пояснюється тим, що велика кількість джерел за часів радянської влади не вписувалася у рамки пануючої ідеології та марксистсько-ленінських тверджень у науці, а тому й залишилася поза сферою наукового аналізу з суто політичних мотивів. Нині розпочалися процеси у напрямку залучення таких джерел до історичних досліджень.

Усе це з особливою силою висуває необхідність ретельного джерелознавчого аналізу нових фактів, документів і матеріалів, що вводяться до наукового обігу. У зв'язку з цим великого науково-практичного значення набуває детальне дослідження матеріалів судових органів в Україні періоду Російської імперії, зокрема повітових судів, ще не введених комплексно до наукового обігу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідницької теми “Історія формування та розвитку української держави” (№01БФ046-01), включеної до тематичного плану Київського національного університету імені Тараса Шевченка; науково-дослідницьких тем Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства Сумського державного університету “Становлення та тенденції розвитку історичного краєзнавства на Сумщині у XIX-XX ст.” (№108.01.01.03-05) та “Історичні етапи заселення і формування державних структур на території Північно-Східної України (з давніх часів до кінця 18 ст.)” (№108.01.03.06-08).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи: показати історію, функції та діяльність повітових судів на землях Лівобережної України з кінця XVIII до 60-х років XIX ст. включно; здійснити джерелознавчий аналіз матеріалів, що виникли в результаті функціонування цих установ; визначити інформативні можливості цих матеріалів. Досягнення поставленої мети передбачає послідовне розв'язання таких завдань:

- з'ясувати стан і ступінь наукової розробки проблеми, визначити шляхи її подальшого дослідження;

- показати систему судових органів Російської імперії кінця XVIII – 60-х років XIX ст. та місце в ній повітових судів, зокрема специфіку їх функціонування на землях Лівобережної України, межі компетенції, штат чиновників та їхній правовий і соціальний статус;

- виявити і запровадити до наукового обігу документи обласних і центральних архівів з фондів повітових та повітових земських судів, систематизувати і класифікувати їх;

- розкрити обставини появи документів та матеріалів, що виникли в результаті діяльності таких судів, показати основні місця їх зберігання, ступінь збереженості й використання;

- проаналізувати зміст цих документів із метою визначення їх інформативних можливостей і достовірності.

Об'єктом дослідження є інформативні можливості комплексу документів повітових судів Лівобережної України кінця XVIII – 60-х років XIX ст.

Предметом дослідження є матеріали повітових (повітових земських) судів, що діяли на землях Лівобережної України в окреслений період.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації стали джерелознавчі, історичні, міждисциплінарні та загальнонаукові методи типологізації та класифікації джерел.

Джерелознавчі методи дозволили опрацювати матеріали повітових судів та визначити їхні інформативні можливості. Метод джерелознавчого аналізу дозволив вивчити зовнішні особливості документів цих судів, ступінь їх компетентності та придатності інформації. Враховуючи низький ступінь вивчення даного джерела й не завжди добрий стан збереженості, було застосовано критичний метод роботи.

З історичних методів застосовано історико-порівняльний і типологічний. З загальнонаукових особливу увагу приділено аналітичному та математичному (кількісному або контент-аналізу), що дозволило встановити ступінь об'єктивності низки документів та визначити кількісні параметри певних властивостей і рис документації повітових судів.

З-поміж міждисциплінарних використано метод конкретних соціальних досліджень, за допомогою якого визначено соціальний склад службовців повітових судів та фігурантів у справах цих установ.

Географічні межі дослідження. Робота охоплює ту частину Лівобережної України, з якої були утворені Чернігівська, Харківська й Полтавська губернії.

Хронологічні межі дослідження. Нижня межа визначена початком реформ Катерини II в Російській імперії (1775 р.), зокрема перетворень у судовій сфері, які поширилися на українські землі у 1782 р., у результаті яких з'явилися станові судові органи, у тому числі й повітові суди. Верхня межа дослідження пов'язана з судовою реформою 1864 р., в результаті якої повітові суди припинили існування.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українській історіографії здійснено спробу спеціального комплексного дослідження інформаційного потенціалу матеріалів повітових судів Російської імперії, які функціонували на території Лівобережної України; класифіковано та систематизовано виявлені матеріали; з'ясовано ступінь їхньої збереженості; введено до наукового обігу не задіяний досі комплекс джерел.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання основних положень дисертації під час досліджень джерелознавчого, історичного та історико-юридичного характеру, зокрема при проведенні генеалогічних чи біографічних пошуків; вивченні господарчо-майнових відносин на Лівобережній Україні в кінці XVIII – 60-х роках XIX ст.; краєзнавчих дослідженнях; вивченні історії діяльності повітових судів, чиновницького апарату тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені на VI та VII Сумських наукових історико-краєзнавчих конференціях (Суми, 2005, 2007 р.), V Міжнародній студентській науковій конференції “Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи” (Чернігів, 2006 р.), Міжнародній науковій конференції “Викладання історії медицини у вищій школі” (Суми, 2007 р.), III Міжнародній науковій конференції “Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії” (Ніжин, 2007 р.), Міжнародній науковій конференції молодих учених “Джерела з історії української державності (до 90-річчя початку українських національно-визвольних змагань)” (Київ, 2007 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Российско-Белорусско-Украинское пограничье: проблемы формирования единого социокультурного пространства - история и перспективы” (Брянськ, 2008 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 15 наукових статтях, з яких 8 опубліковано у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України у галузі історичні науки.

Структура дисертації складається з переліку скорочень, вступу, трьох розділів, що у свою чергу поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (40 стор., 405 позицій). Загальний обсяг дисертації складає 210 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** дисертації сформульовано її актуальність, показано зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, його географічні та хронологічні межі, показано наукову новизну та практичне значення.

Перший розділ – “Історіографія та джерельна база дослідження” – складається з двох підрозділів, де аналізується ступінь наукової розробки проблеми та стан джерельної бази дослідження.

У підрозділі 1.1. *“Історіографія проблеми”* розглянуто стан наукової розробки досліджуваної теми, визначено основні віхи у розвитку історіографії з даної проблеми.

У ході дослідження з'ясовано, що одним з найбільш популярних письмових історичних джерел є матеріали державних установ, зокрема судових органів.

Великим внеском у дослідження теоретичних і методичних засад пошуку й опрацювання джерел стали роботи М.Костомарова, М.Владимирського-Буданова, О.Лазаревського, М.Іванишева, В.Антоновича, В.Іконникова, М.Грушевського, Д.Яворницького, Д.Багалія, М.Василенка, А.Андрієвського та ін., які у своїх дослідженнях спиралися переважно на матеріали державних установ XVII – початку XX ст., серед яких помітне місце займали судові документи. У радянський період з'явилися праці М.Покровського, Л.Черепніна, В.Буганова, С.Шмідта, М.Тихомирова, І.Ковальченка, О.Медушевської, О.Пронштейна, В.Стрельського, Л.Пушкарьова, М.Варшавчика, В.Фарсобіна та ін. Помітний внесок у теоретичне джерелознавство зробили Д.Дорошенко, О.Оглоблин, П.Мірчук, І.Огієнко, Т.Мацьків, Л.Винар, Я.Калакура, І.Войцехівська, Ю.Мицик, С.Макарчук, М.Ковальський та ін.

В.Стрельським було визначено основні види документів державних установ, серед яких і судові: 1) директивно-керівний і актовий матеріал та 2) поточні документи урядових установ. До першого виду він відносив: а)

законодавчі та інші т.зв. “публічні акти”, що видавалися органами влади та її представниками; б) приватні акти, що мають законну силу, документи майнових та інших операцій між особами. До другого виду було віднесено: адміністративну, судово-слідчу, фінансову, військово-оперативну, дипломатичну та іншу діловодну документацію органів влади, офіційне листування службових осіб тощо. Обидва ці види широко представлені серед матеріалів повітових судів.

Матеріали судово-поліцейських органів Російської імперії використовувалися у дослідженнях радянських істориків. Але постійний акцент робився на репресивному характері поліцейського апарату, несправедливості судочинства, а їх критика створювала додатковий героїчний шарм борцям проти режиму та легітимізували їх дії. Наприкінці 70-х рр. XX ст. О.Бровцинова розглянула можливість використання судово-слідчих матеріалів під час вивчення історії революційного руху в Росії на початку XX ст. Т.Воробейкова, А.Дубровіна, М.Єрошкін у своїх дослідженнях розглядали загальні питання організації та структури правової системи. М.Видрі, В.Гінев, В.Нікітін, І.Черкаський присвятили свої праці особливостям функціонування судів, реформування цих установ у XVIII-XIX ст. Джерелознавчим аналізом матеріалів державних установ займалися В.Михайлова, А.Іваненко, В.Льїн, А.Зубко, З.Малкова, М.Плюхіна, Я.Дашкевич, М.Щербак, Н.Сиза, Я.Падох та ін., які вивчали законодавчі акти, листи, листівки, статистичні, частково, судові матеріали. Вони, шляхом залучення нових матеріалів, значно розширили коло джерел, що використовувалися. Судово-слідчі матеріали використовував Ю.Легун, досліджуючи селянську генеалогію.

Історіографічний огляд дозволяє зробити висновок про те, що у працях з історії державних установ Російської імперії діяльність судово-адміністративних та поліцейських органів, зокрема на українських землях, не одержала належного висвітлення. Проте приділялася увага теоретичним та методологічним питанням історичного джерелознавства. Досліджувалися різні групи матеріалів (законодавчі, статистичні тощо). Але матеріали окремих державних установ рідко ставали предметом комплексного вивчення. Зокрема це характерно і для матеріалів повітових судів.

У підрозділі 1.2. “Джерельна база дослідження” висвітлено джерелознавче підгрунття проблеми. Для досягнення мети дисертаційного дослідження опрацьовані документи з фондів ЦДІА України у м.Київ, державних архівів Брянської (Російська Федерація), Сумської, Полтавської, Харківської, Чернігівської областей; друковані матеріали Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Державної історичної бібліотеки України, Сумського обласного краєзнавчого музею. Джерельна база

дослідження представлена писемними матеріалами, які поділяються на опубліковані й неопубліковані.

Опубліковані представлені друкованими виданнями дорадянського періоду (“Черниговские губернские ведомости”, “Харьковские губернские ведомости”, “Полное собрание законов Российской империи”, “Свод законов Российской империи” тощо), радянським виданням “Российское законодательство X-XX веков”, працями О.Лазаревського, Г.Милорадовича та ін.

У результаті роботи в архівних установах України та Росії було виявлено понад 18 тис. справ повітових судів Лівобережної України. Серед них – цивільні та кримінальні справи; документи, що були результатом нотаріальних дій цих судів; внутрішня документація.

Матеріали повітових судів – документальне джерело, яке складається з таких видів документів, як актові, діловодні та судово-слідчі. Серед актових документів повітових судів багато законодавчих та нормативних актів органів влади всіх рівнів (копії царських указів, маніфестів, розпорядження про нагородження черговим чином за вислугу років чиновників, укази губернських правлінь та судових палат). Діловодні матеріали представлені досить широко. Найбільше у фондах повітових судів збереглося журналів засідань. Інші документи представлені в основному відомчим листуванням (приписи і розпорядження; відношення; донесення й рапорти). До судово-слідчих належить найбільша кількість документів - листування з іншими установами з питань слідства чи винесення судового рішення, скарги та пояснення (т.зв. чолобитні та повідомлення) позивачів та відповідачів, свідочки показання, протоколи допитів, т.зв. повальні обшуки і т.п.

В цілому охарактеризована джерельна база дослідження є різноманітною і дозволила вирішити поставлені завдання комплексного вивчення інформаційного потенціалу матеріалів повітових судів та їх використання в історичних дослідженнях.

Другий розділ дисертації “Судова система Російської імперії кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст.” складається з двох підрозділів, у яких розглянуто систему судочинства Російської імперії у досліджуваній період, особливості поширення її у Лівобережній Україні та місце повітових (повітових земських) судів у цій системі. На основі друкованих та архівних матеріалів досліджено історію функціонування повітових судів, їхні повноваження, штатний склад службовців.

У підрозділі 2.1. *“Становище судівництва на українських землях до останньої чверті XVIII ст.”* здійснено огляд судівництва на землях

Лівобережної України до часу остаточного впровадження на цій території російської судової системи

Судовому процесу Гетьманщини були притаманні змагальність, виборність суддів, гласність та колегіальність у розгляді справ тощо. Для корінного населення і для чужинців діяли однакові судові установи. У містах, наділених магдебурзьким правом, справи міщан могли вирішувати об'єднані козацько-міщанські суди. Була незначна кількість судових інстанцій, а процес був порівняно однорідним.

Починаючи з 60-х рр. XVIII ст., в Російській імперії відбулися значні перетворення в адміністративно-територіальній та управлінській сферах, зокрема судовій. Посилаючись на право шляхти користуватися у судах Литовським статутом, гетьман К. Розумовський встиг здійснити у 1763 р. судову реформу, внаслідок якої з'явилися земські, гродські і підкоморські суди. Сотенні правління, полкові суди і канцелярії та Генеральний військовий суд вже не мали права розглядати справи, віднесені до компетенції нових установ.

З цього ж періоду Росія вела більш рішучий наступ на залишки політичної автономії України. У 1764 р. скасовано посаду гетьмана. Управління Україною передано II Малоросійській колегії, яка значно розширила свою компетенцію щодо участі у судочинстві України. Вона була апеляційною інстанцією. До неї надходили скарги на рішення і вироки нижчих судів та Генерального військового суду.

Система центральних та місцевих судів і управління, що існувала до реформи 1775 р. створювалася шляхом часткових перетворень, покликаних спростити та здешевити державний апарат, підвищити ефективність його діяльності. Суспільство розуміло незадовільність такої організації, й тому питання про необхідність реорганізації часто ставилося у 40-60-х рр. XVIII ст.

У 1763 р. проведено реформу Сенату. Його реорганізація стала відправним пунктом змін у судово-адміністративному апараті, проведених в останній чверті XVIII ст. Завершений процес оформлення станів вимагав створення особливих правових режимів для них. Дворяни були незадоволені відведеною їм роллю в управлінні. Вони вимагали розширити свою участь у місцевому управлінні, прагнули самостійності у справах місцевого судочинства тощо. Вимоги захистити права висувалися й від інших станів. Мали місце багато скарг на судові порядки, на недоступність суду. Тому у 1775 р. з'явилося "Учреждение о губерниях", яким врегульовувався адміністративний устрій та судочинство, яке відтоді стало становим. На Лівобережну Україну дію цього документу було поширено з 1782 р.

У підрозділі 2.2. “Судові органи Російської імперії та їх поширення на українські землі у кінці XVIII ст.” зображено судову систему Російської імперії кінця XVIII – 60-х років XIX ст.; приділено увагу розповсюдженню загальноімперських судових установ по території Лівобережжя.

Згідно з “Учреждением о губерниях” 1775 р. встановлювалися губернські та повітові місцеві судові органи. До останніх відносилися повітовий суд, нижня розправа, нижній земський суд, міські старости і судді словесного суду повітового міста, міський магістрат, або ратуша, міський сирітський суд (вони знаходилися у повітовому місті).

Згідно з прийнятим становим принципом організації суду для дворян були створені повітовий та верхній земський суд. До складу верхнього земського суду входили два председателя (голови) і 10 виборних засідателів. Йому підпорядковувалися повітові суди, дворянські опіки, земські суди його округи.

Повітовий суд складався з судді та двох виборних засідателів. При ньому ж існувала дворянська опіка.

У системі судочинства періоду, що розглядається існували й інші судові установи, які виконували як адміністративні, так і судові функції і представляли інтереси інших соціальних верств. Так, для міщан створювалися міський і губернський магістрати; для суду над вільними селянами в повітах та губерніях було утворено нижню й верхню розправи тощо.

У кожній губернії було створено по дві судові інстанції (повітовій та губернській) для кожного з трьох станів. Третьою інстанцією для кожної з категорій станових судів був губернський загальностановий орган – палати кримінального та цивільного суду.

В усіх губерніях було введено єдині судові органи, що дозволяло встановити загальний порядок діловодства та чітку ієрархію судових інстанцій.

Але якщо в українському судочинстві до 1775 р., як для корінного населення, так і для чужинців здебільшого діяли одні й ті ж судові установи, то судочинство Російської імперії носило репресивний характер, а його становість заперечувала будь-які демократичні ознаки.

У підрозділі 2.3. “Повітові суди: структура, склад, умови служби, компетенція та діловодство” на основі матеріалів з фондів повітових судів розглядається історія та регіональні особливості функціонування цих установ на Лівобережній Україні, їхня компетенція, склад службовців; розглянуто види документів, за допомогою яких повітовий суд зносився з судами вищих чи нижчих інстанцій.

Певні регіональні особливості судочинства на українських землях з’явилися у результаті низки судових реформ Павла І. Замість палат

кримінального та цивільного суду в губернських містах створено Генеральний суд. Саме він став вищою апеляційною інстанцією для всіх судових установ у губерніях. Замість повітових судів указом Павла I від 30 листопада 1796 р. відновлено повітові земські суди, запроваджені ще гетьманом К.Розумовським. Останні перебравали на себе функції повітових судів і проіснували до 1831 р. (коли повітові суди були відновлені). Ця частина судової реформи Павла I насправді зветься лише до зміни назви “повітовий суд” на “повітовий земський суд”. Повітові земські суди періоду 1763-1782 рр. мали значно менший обсяг повноважень (вирішували лише дрібні цивільні справи) і не мають майже нічого спільного з повітовими судами 1782-1796 рр. та 1831-1864 рр. і повітовими земськими судами 1796-1831 рр., які, у свою чергу, є однією й тією ж установою з різними назвами.

Повітовий суд був судом першої інстанції. Складався він з повітового судді та засідателів, які обиралися до 1831 р. на трирічний, пізніше – шестирічний термін дворянами. Деякі посади у повітовому суді не були виборними (писарі, копіїсти, сторожі, секретарі та ін.). Великою була кількість канцелярських служителів.

Гострою проблемою для повітових судів було їх матеріальне забезпечення. У вигляді жалування члени суду і канцелярські служителі спочатку користувалися доходами від т.зв. тяжбних та кріпосних справ. Пізніше почали виділятися кошти на утримання службовців та на потреби самої установи, але й вони були незначними. Рішення про сплату жалування службовцям суду приймалися під час його засідань.

До відомства повітового суду відносилися: дрібні кримінальні та цивільні справи осіб усіх станів, окрім купців та міщан; укладання кріпосних актів; утримання та збереження межових планів та книг; розпорядження про введення у володіння нерухомими маєтностями, які знаходилися у повіті.

Апеляційною та ревізійною інстанціями щодо повітового суду був верхній земський суд, а пізніше - губернські палати кримінального та цивільного суду.

Зносини повітового суду з іншими установами відбувалися за особливими правилами. Повітовий суд приймав укази та розпорядження від Сенату, губернського правління, судових палат та верхнього земського суду, а звітував їм рапортами та донесеннями. Свої вироки, рішення повітовий суд надсилав для виконання до нижнього земського суду у вигляді указів, а до городничого – повідомлень. Від нижнього земського суду він отримував рапорти про виконання, а від городничого – повідомлення. З рівними місцями повіту (дворянська опіка, повітовий казначей, магістрат, ратуша та сирітський суд) повітові суди звітувалися повідомленнями. Внаслідок такої системи звітності у

архівних фондах повітових судів відклалася велика кількість актового матеріалу.

Повітові суди припинили своє існування в результаті проведення судової реформи 1864 р. Але реформа проводилася поступово, тому й суди ліквідовувалися не відразу. Частина цих установ продовжувала діяти до 1868-1870 рр. Нагляд за передачею та прийомом справ, які перебували у виробництві судів, що ліквідовувалися, покладалася на повітових суддів та стряпчих. До моменту остаточної ліквідації повітові суди отримували розпорядження вищих інстанцій, виконували їх, вирішували кримінальні та цивільні справи.

У третьому розділі “Джерелознавчий аналіз матеріалів повітових судів Лівобережної України” оцінено інформативні можливості матеріалів повітових судів Лівобережної України; визначено основні напрямки історичної науки, де найбільш доцільно використовувати цей комплекс джерел; окрему увагу приділено можливості використання цих документів як джерела до вивчення господарських відносин кінця XVIII – 60-х років XIX ст. та під час пошуку інформації біографічного й генеалогічного характеру.

У підрозділі 3.1. “Інформативні можливості матеріалів повітових судів” проаналізовано інформативний потенціал матеріалів повітових судів.

Робота з даним джерелом показала, що стан його збереженості не однаковий. Частина справ збереглася добре, про що свідчить їх цілісність і закінченість за змістом, велика кількість по окремих фондах, добра збереженість паперу й тексту. Інша частина збереглася погано – справи розшиті, збереглися не всі аркуші, папір запліснявілий і ламкий, затухаючий текст. Але в цілому стан збереженості матеріалів цих установ можна оцінити як задовільний.

Як письмове джерело матеріали повітових судів належать до категорії документальних. До них можна застосовувати їх поділ на нормативні й виконавчі джерела. До нормативних джерел належать копії указів, виписки із законодавчих актів, розпорядження та інструкції, що надсилалися або отримувалися повітовими судами. До виконавчих відносяться документи, що віддзеркалюють реалізацію вищеназваних настанов.

Матеріали повітових судів складені з актових, діловодних, судово-слідчих документів. Основні їх категорії: документи державних установ, у тому числі і внутрішня документація самих судів – укази, рапорти, повідомлення, листування, журнали засідань суду, формулярні списки, заяви (понад 4 тис. справ); цивільні справи (близько 8 тис.); кримінальні справи (понад 6 тис.).

У процесі діяльності повітові суди накопичували у своїх архівах велику кількість документів. У справах із фондів цих установ фігурують

представники різних соціальних груп: дворяни, селяни, купці, міщани та інші. З близько 18,2 тис. одиниць таких документів представники дворянства розглядаються у понад 6,5 тис. справ. Селянам присвячено близько 4,4 тис. справ. У документах повітових судів проходять представники козацького стану (понад 1,5 тис. справ). Якщо взяти до уваги той факт, що рядове козацтво Катериною II було переведене до числа державних селян, то до справ про селян можна додати, ще й справи козаків. Менше було справ щодо міщан і купців (730 та 261 відповідно). У 325 справах фігурують священики, близько 130 - однодворців.

Можливість використання матеріалів повітових судів як джерела для вивчення суспільних чи суспільно-політичних відносин надають в основному ті справи, де відображено намагання представників різних верств населення довести чи захистити свої соціальні права. У першу чергу – це справи про бунти селян проти свавілля поміщиків, підбурювання до таких дій, прояви непокори представникам влади. Таких справ збереглося понад 120.

Досліджуючи історію чиновництва найбільше інформації міститься серед внутрішньої документації повітових судів (журнали засідань, книги реєстрації різних актів, протоколи, формулярні списки, фінансові документи тощо) та справ про порушення службових обов'язків чи нагородження службовців.

Матеріали повітових судів – цінне джерело до регіональної історії. Вони містять відомості про місцеве населення (конкретних осіб та їхні родини, родинні зв'язки, побут, господарство, володіння). Тут зафіксовані назви місцевих географічних об'єктів, які не збереглися донині. Згадки вже відомих об'єктів дають змогу ідентифікувати місцевість чи прив'язати до неї певні історичні події регіону.

В цілому комплекс матеріалів повітових судів є значним за обсягом і містить велику кількість відомостей, що дають можливість отримати певну інформацію про політичне й економічне становище суспільства, соціальні процеси, приватні відносини; виявляти чи уточнювати біографічні дані окремих осіб; досліджувати регіональну історію тощо.

У підрозділі 3.2. *“Матеріали повітових судів як джерело до вивчення господарських відносин”* розглянуто комплекс документів повітових судів Лівобережної України господарського характеру, що висвітлюють економічні відносини провінційного суспільства досліджуваного періоду.

Такі матеріали досить детально відображають господарські (майнові) відносини між представниками дворянства. Серед них спадкові, цивільні справи про суперечки щодо майна, документи про затвердження права власності на землі, маєтки тощо. Кількість таких справ значна. Лише

присвячених спадкуванню чи розподілу спадкового майна - понад 1,5 тис. од. зб.

Практично всі майнові справи повітових судів – цивільні. До числа кримінальних належать лише ті, де йдеться про завдання матеріальних збитків - незаконні вирубування дерев, покоси, знищення межових знаків і т.ін. Таких справ близько 400.

Справ, пов'язаних із володінням підприємствами, закладами, що давали прибуток, або з їх відкриттям збереглося близько 130. Близько 100 присвячено розмежуванню земельних наділів. Справ, пов'язаних із суперечками навколо земельних володінь – понад 1,1 тис. Найбільше справ про суперечки щодо володіння маєтками – близько 2 тис. Понад 1,3 тис. присвячено купівлі, продажу, оренді чи даруванню різного майна, худоби, земель, маєтків.

Інформація майнового характеру зустрічається серед внутрішньої документації повітових судів – журналів засідань, де фіксувалися факти розгляду майнових справ чи закріплення майнових документів (купчих, дарчих тощо); книг, де реєструвалися всі нотаріальні дії суду тощо.

У результаті роботи з матеріалами повітових судів справи, пов'язані зі спадкуванням, умовно були поділені на чотири типи:

1. Справи, що починалися до смерті спадкодавця або пов'язані зі спадкуванням за заповітом.

2. Справи без заповітів, що починалися після смерті спадкодавця і пов'язані лише з розподілом майна між спадкоємцями, що часто викликало суперечки між останніми.

3. Справи, що починалися після смерті спадкодавця, але через малолітство спадкоємця (чи спадкоємців) пов'язані з призначенням опікуна.

4. Справи, що потрапляли у виробництво повітових судів після смерті спадкодавця і зводилися лише до затвердження спадкового майна.

Справи, присвячені вирішенню питань, пов'язаних із землею та маєтками були різними за обсягом і продовжувалися по декілька років (інколи більше 10-20 років). У них часто відкладалася велика кількість документів. Зустрічаються також матеріали про закладання майна. Такі справи не належать до числа довготривалих, і кількість документів, що відкладалися у них, була, як правило, незначною. Набір цих документів досить стандартний: укази з палати цивільного суду, рапорти про отримання указів, виписки з рішень повітового суду, донесення повітового суду у вищі інстанції, копії закладних. У справах про розмежування земель, висвітлювалися факти захоплення ділянок або йшлося про наведення межових знаків, щоб таких конфліктів не виникало.

Взагалі комплекс матеріалів повітових судів, присвячених господарським відносинам є значним за обсягом. За своїм характером більшість цих матеріалів належить до числа актових джерел. Найбільше тут приватновласницьких актів: купчі, дарчі, різні угоди, документи про звільнення селян тощо.

У підрозділі 3.3. *“Біографічні та генеалогічні відомості в матеріалах повітових судів”* розглянуто матеріали повітових судів, що містять інформацію генеалогічного та біографічного характеру.

Якщо класифікувати генеалогічні матеріали повітових судів як прямі та непрямі (опосередковані) джерела, то практично всі вони відносяться до непрямих. Виключенням є лише поодинокі родоводні схеми, що трапляються у цивільних справах, як правило, майнового характеру.

До генеалого-біографічних матеріалів відносяться виписки з журналів судів, т.зв. чолобитні, виписки з метричних книг, документи про походження, схеми родоводів, формулярні списки чиновників, заяви про прийняття на службу, переміщення по ній чи звільнення, атестати про освіту і тощо.

Формулярні списки серед матеріалів повітових судів представлені не дуже широко. Частина їх не збереглася, а більшість списків, які є у наявності, - чорнові копії. Щодо заяв про прийняття на службу до повітового суду, то вони склалися за певною формою й містили деяку інформацію про заявника. Більше інформації біографічного характеру містять заяви з проханням про звільнення. В них наводилися дані про весь період перебування заявника на державній службі, а цей термін нерідко складав значну частину життя чиновника. Атестати, що видавалися чиновникам повітових судів, поділялися на два види: атестат про освіту й атестат про службу. Перший видавався навчальним закладом і подавався при прийнятті на службу. Другий видавався при звільненні чиновника або його переході в іншу установу. Свідоцтва про дворянське походження подавалися при прийнятті на службу до повітового суду. У такому свідоцтві вказувалося, до якої частини дворянської родословної книги внесено особу. У документі часто зустрічається інформація про інших представників цього роду.

Біографічні відомості містять списки службовців. Вони містили інформацію про чин, ім'я, прізвище та вік чиновника; з якого стану він походив; коли почав державну службу і з якого часу став служити саме у повітовому суді; коли отримав чин, що був на момент складання списку, які обов'язки виконував до останнього часу.

Усі наведені види документів належать до числа внутрішньої документації повітових судів. У цивільних справах містяться документи про належність особи до того чи іншого стану, поколінні розписи (інколи із родоводними

схемами), виписки з т.зв. ревізьких сказок, копії царських жалуваних грамот тощо. Частина матеріалів повітових судів з біографічною інформацією про окремих осіб міститься у кримінальних справах. Це, перш за все, протоколи допитів. Вони є складовою практично кожної такої справи. Тут вказувалися ім'я, вік, віросповідання, звання, місце проживання, сімейний статус особи. У справах про кріпаків та рекрутські набори міститься генеалого-біографічна інформація про селян.

В цілому відомості генеалогічного та біографічного характеру містяться у більшості документів повітових судів. Ця інформація стосується не лише вихідців з привілейованих соціальних груп, а й селян, міщан, однодворців. В окремих випадках подібні дані є дуже детальними, що забезпечує генеалого-біографічні пошуки цінною індивідуальною інформацією.

У результаті проведеного дослідження автор дійшов таких **висновків**, які виносяться на захист:

1. З'ясовано стан і ступінь наукової розробки питання про використання матеріалів судових органів дорядянського періоду як історичного джерела, зокрема документів повітових судів Лівобережної України. Історіографічний огляд дозволяє зробити висновок про те, що діяльність судово-адміністративних та поліцейських органів дорядянського періоду поки що не одержала належного висвітлення. Недостатньо і джерелознавчих досліджень на цю тему.

2. Детальне вивчення системи судівництва Російської імперії кінця XVIII – 60-х років XIX ст. показало, що повітові суди мали на Лівобережній Україні свої регіональні особливості. Зокрема це стосується території колишньої Гетьманщини. Межі компетенції повітових судів не були широкими - вони вирішували лише дрібні цивільні та з обмеженнями при винесенні вироку кримінальні справи; виконували низку нотаріальних функцій. Компетенція, штат, правовий та соціальний статус чиновників цих установ, спільне вирішення цими судами деяких справ з іншими установами дозволили визначити особливості формування документації повітових судів.

3. Виявлено і запроваджено до наукового обігу комплекс архівних документів повітових судів, який було систематизовано і класифіковано. Визначено, що матеріали повітових судів входять до групи офіційних документів і складаються з таких видів документальних писемних джерел, як актови, діловодні, судово-слідчі. Архівні справи з фондів цих установ було поділено на три основних групи: діловодні, цивільні та кримінальні справи.

4. Розкрито і проаналізовано обставини появи матеріалів, що виникли в процесі діяльності цих судів, показано основні місця їх зберігання, ступінь збереженості та використання. Проаналізовано зміст виявлених матеріалів, що

дало змогу визначити їхні інформативні можливості і ступінь достовірності. Проведена робота показала, що в архівосховищах в цілому зберігся великий за обсягом комплекс документів повітових судів Лівобережної України, хоча окремі архівні фонди цих установ майже не збереглися. Найкраще збереглися матеріали досліджуваних установ у державних архівах Харківської та Чернігівської областей, а найгірше – держархіві Полтавської області

5. У результаті аналізу змісту матеріалів повітових судів були визначені основні напрямки історичної науки, де їх доцільно використовувати у якості джерела. Перш за все, це генеалого-біографічні дослідження, соціально-економічна історія, установознавство, регіональна історія тощо.

Публікації, що відображають основні положення дисертації:

1. Дегтярьов С.І. До питання вивчення ролі повітових судів (остання чверть XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) / С.І.Дегтярьов // Сумська старовина. – 2004. – №XIII-XIV. – С.210-217.

2. Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів як історичне джерело (за матеріалами Державного архіву Сумської області) / С.І.Дегтярьов // Сумська старовина. – 2005. – №XV. – С.186-193.

3. Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів Лівобережної України (характеристика джерела) / С.І.Дегтярьов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Вип.87-88. – 2006. – С.74-77.

4. Дегтярьов С.І. Спадково-майнові справи повітових судів Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело / С.І.Дегтярьов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Вип.10. – С.216-221.

5. Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів як джерело до генеалогічних досліджень / С.І.Дегтярьов // Сумська старовина. – 2006. - №XX. – С.68-86.

6. Дегтярьов С.І. Архівні фонди повітових судів Лівобережної України (кількісна характеристика) / С.І.Дегтярьов // Сумська старовина. – 2007. – №XXI-XXII. – С.150-159.

7. Дегтярьов С.І. Документи повітових судів як джерело біографічних відомостей (за матеріалами Державного архіву Сумської області) / С.І.Дегтярьов // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – №23. – 2007. – С.141-148.

8. Дегтярьов С.І. Чиновники судових установ першої інстанції у кінці XVIII – першій половині XIX ст. (на прикладі і матеріалах повітових судів) / С.І.Дегтярьов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові

записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип.12. – С.123-129.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

9. Дегтярьов С.І. Фонд Путивльського повітового суду (за матеріалами Державного архіву Сумської області) / С.І.Дегтярьов // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип.1. – Суми, 2004. – С.89-95.

10. Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів як джерело до вивчення рекрутських наборів (за матеріалами Путивльського повітового суду) / С.І.Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. – Вип.1. – Суми, 2005. – С.54-61.

11. Дегтярьов С.І. Генеалогічні дослідження за матеріалами повітових судів (за матеріалами Державного архіву Сумської області) / С.І.Дегтярьов // Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2005. – С.20-24.

12. Дегтярьов С.І. Стан збереженості матеріалів повітових судів Лівобережної України / С.І.Дегтярьов // Актуальні питання історії та культурології. Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. – Суми: Вид-во СумДУ, 2006. – С.53-55.

13. Дегтярьов С.І. Формулярні списки повітових судів як джерело до біографій представників українського дворянства / С.І.Дегтярьов // Питання історії, культурології та краєзнавства. Випуск II. Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. – Суми: Вид-во СумДУ, 2007. – С.23-29.

14. Дегтярьов С.І. Повітові суди як елемент судової системи Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. / С.І.Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – №II-III. – С.189-194.

15. Дегтярьов С.І. Архівні матеріали повітових судів Лівобережної України (спроба кількісного аналізу кримінальних справ) / С.І.Дегтярьов // Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2007. – С.27-32.

АНОТАЦІЯ

Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні

історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Київ, 2009.

У дисертації вперше в українській історіографії здійснено спробу спеціального комплексного дослідження інформаційного потенціалу матеріалів повітових (повітових земських) судів, що функціонували на території Лівобережної України з кінця XVIII до 60-х років XIX ст. З'ясовано ступінь збереженості даного джерела в низці архівосховищ України та Росії. Визначено напрямки історичних досліджень, де доцільно використовувати дане джерело. Проведено загальний джерелознавчий аналіз документації повітових судів. Виявлено, класифіковано та систематизовано блоки документів, що містять інформацію соціально-економічного, історико-краєзнавчого, генеалогічного і біографічного характеру тощо. З'ясовано ступінь репрезентативності і достовірності виявлених джерел і зроблено висновок, що вони є достатньою мірою інформативними й достовірними, їх потенціал дає змогу реконструювати родоводи, біографії, різні боки соціально-економічного життя українців, зокрема представників української еліти, уточнити дані з регіональної історії тощо.

Ключові слова: джерелознавство, повітовий суд, формулярний список, атестат, генеалогія, спадково-майнові відносини, українське дворянство, інформаційний потенціал.

АННОТАЦІЯ

Дегтярев С.И. Материалы уездных судов Левобережной Украины как исторический источник (конец XVIII – 60-е гг. XIX вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. – Киев, 2009.

В диссертации впервые в украинской историографии комплексно исследуется информационный потенциал материалов уездных (поветовых земских) судов, которые функционировали на территории Левобережной Украины в конце XVIII – 60-х годах XIX вв.

На основе изучения характера деятельности уездных судов, их места в общегосударственной судебной системе, региональных особенностей, компетенции, полномочий и служебных обязанностей чиновников этих учреждений была дана предварительная характеристика документов, которые появлялись в процессе функционирования уездных судов Левобережной Украины. Изучены правила сношения данных учреждений с другими

государственными органами, что также напрямую влияло на характер документации, которая откладывалась в процессе деятельности уездных судов.

Определена степень сохранности этого источника в ряде архивохранилищ Украины и России. Определены направления исторических исследований, где целесообразно использовать этот источник. Был проведен общий источниковедческий анализ документации уездных судов. Выявлены, классифицированы и систематизированы блоки документов, которые содержат информацию социально-экономического, историко-краеведческого, генеалогического и биографического характера и т.п. Проведена количественная характеристика исследуемых материалов по разным параметрам, в частности по их характеру (уголовные, гражданские, внутренние документы), по социальной принадлежности основных фигурантов в делах этих судов (дворяне, крестьяне, мещане, однодворцы и т.д.) и другим. Определена степень репрезентативности и достоверности обнаруженных источников и сделан вывод, что они в достаточной мере информативны и достоверны, их потенциал дает возможность реконструировать родословные, биографии, различные стороны социально-экономической жизни украинцев, в частности представителей украинской элиты, уточнять или получать новые данные по региональной истории и т.д.

Ключевые слова: источниковедение, уездный суд, формулярный список, аттестат, генеалогия, наследственно-имущественные отношения, украинское дворянство, информационный потенциал.

SUMMARY

Dehtyaryov S.I. Materials of Povit Courts of Left-Bank Ukraine as a Historic Source (the End of the XVIII – 60ies of the XIX century). – Manuscript.

A thesis for the Scholarly Degree of Candidate of History in speciality 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historic Disciplines. – National Academy of Sciences of Ukraine Institute Ukrainian Archeography and Source Study after M.S. Hrushevsky. – Kyiv, 2009.

For the first time in Ukrainian Historiography there has been made an attempt of special complex investigation of informational potential of materials of povit (povit zemstvo) courts that functioned on the territory of Left-Bank Ukraine since the XVIII till 60ies of the XIX century. There has been determined the level of preservation of the given source in the range of archive storages of Ukraine and Russian Federation. There have been determined the directions of historic investigations where it is appropriate to use the given source. The Source Study

analysis of the documents of povit courts has been performed. There have been specified, classified and brought into system the blocks of documents that content the information of socially economic, historically local lore, genealogic and biographic character. The level of representation and authenticity of the revealed sources has been determined; the conclusion has been made about their sufficient level of self-descriptiveness and authenticity; their potential enables us to reconstruct the family trees, biographies, different sides of social and economic life of Ukrainians, especially the representatives of Ukrainian elite; to define some data of the regional History.

Key words: Source Study, povit court, official list, certificate, genealogy, hereditary privities, Ukrainian nobility, information potential.

Підписано до друку Формат 60х90/16. Папір офс.
Тираж 100 прим. Обл.-вид. арк. 0,9. Друк офс.
Замовлення № . Ум. друк. арк. 1,1.

Видавництво СумДУ. Свідоцтво ДК № 30622365 від 17.12.2007 р.
40007, м. Суми, вул. Р.-Корсакова, 2.
Друкарня СумДУ, 40007, м. Суми, вул. Р.-Корсакова, 2.